

Волинська Г. М.

РОЗВИТОК ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ Й ПІДПРИЄМНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена питанням розвитку права приватної власності та підприємництва як важливих чинників євроінтеграційних процесів України. Розкривається роль приватної власності як обов'язкової передумови розвитку підприємництва, розглядаються різні моделі взаємовідносин та соціальне призначення приватної власності і підприємництва.

Відомо, що після Помаранчевої революції-2004 Україна взяла чіткий курс на європейську інтеграцію і запровадження євростандартів в її законодавстві та судовій системі, що в кінцевому рахунку має на меті зміну панівної в дер-

жаві євразійської на переважно європейську правову культуру та утвердження ідеалів правової держави, насамперед, через верховенство права. Це дійсно історичне завдання, яке ще до кінця не усвідомлено українською елітою і від розв'язання

якого багато залежить у нашому теперішньому й майбутньому житті.

Серед євроінтеграційних процесів у праві України важлива роль належить питанням розвитку права приватної власності та підприємництва.

Відомо, що рівень розвитку права приватної власності у суспільстві є вагомим показником його цивілізованості [1]. Сьогодні Україна відроджує це природне право людини після десятиріч комуністичної практики його заборони та кримінального переслідування за зайняття підприємницькою діяльністю. Тому й не дивно, що питання про приватну власність є однією з болючих точок української демократії [2].

Крім цього, в контексті євроінтеграції питання про правовий режим приватної власності в Україні мають неабияке значення для створення нормального інвестиційного клімату в Україні. Адже доти, доки не створено надійного механізму набуття, користування і захисту права приватної власності, наша країна буде залишатись непривабливою для іноземного інвестора.

Багато хто з експертів вважає, що незахищеність права приватної власності шкодить не лише внутрішній (підриває довіру інвесторів, що позначається на розвитку економіки країни), а й зовнішній політиці України, оскільки може стати серйозною перешкодою на шляху нашої інтеграції в Європу [3]. У зв'язку з цим важливою є позиція Президента В.Ющенка, який визнав одним з основних пріоритетів державної політики України забезпечення визначених Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, першим протоколом до цієї Конвенції *гарантій права власності та його надійного та ефективного захисту* [4].

Проблема юридичного захисту прав власності не лише в слабких законодавчих гарантіях, а й значно ускладнюється через корупцію, яка, на жаль, глибоко проникла в судову систему України. Як зазначив відомий фінансист і філантроп Дж. Сорос, саме «через недоліки в судовій системі виникають найбільші труднощі і непорозуміння щодо права власності» [5]. В той час як євростандарти вимагають чесної і належної судової процедури.

З метою формування якісно нового правосуддя в Україні, яке б забезпечило кожному право на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді, у 2006 р. пропонується запровадити новий етап судової реформи, основні положення якої сформульовані у проекті Указу Президента України «Про Концепцію удосконалення судового устрою та забезпечення

справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів» [6].

Право приватної власності. Це право в Україні пройшло кілька етапів у своєму розвитку - від його проголошення у колоніальний період розвитку України (кінець XIX ст.) та період національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) до його відродження після проголошення Декларації про державний суверенітет України 1990 р. та Незалежності України 1991 р. [7].

В Україні регулювання права приватної власності, крім Конституції, здійснюється як Цивільним, так і Господарським кодексами. Причому регулювання правових інститутів, заснованих на даному праві, у двох кодексах іноді носить суперечливий характер [8]. Пояснюється це переважно тим, що автори Господарського кодексу частково орієнтувались на радянську модель господарювання і їх погляди, зокрема, на правовий режим майна суб'єктів господарювання є відлунням панівної тоді школи господарського права.

Протиріччя між Цивільним і Господарським кодексами є особливо показовим у контексті євроінтеграції та входження України в СОТ. Так, право господарського відання, згідно з яким державне майно закріплюється за державними підприємствами, дісталось господарському праву України у спадок від радянських часів і є невідомим законодавству країн класичного приватного права. Тому розгляд в іноземних судах питань про майнові права державних підприємств приводить до судової тяганини (через нерозуміння зарубіжними суддями природи цього майнового титулу) та збитків для державних підприємств, які є заручниками державної власності [9].

Отже, як би не захишали Господарський кодекс його прихильники [10], кодекс все ж слід пристосувати до світових стандартів права власності або взагалі від нього відмовитися.

Відповідно до діючого Цивільного кодексу України *правом власності* є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. 316).

Власнику належить право володіння, користування та розпорядження своїм майном. Тому він має право на свій розсуд вчиняти щодо належного йому майна будь-які дії, які не суперечать закону та не завдають шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршують екологічну ситуацію та природні якості землі. У Цивільному кодексі також передбачено, що при здійсненні своїх прав та

обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.

Саме тому, що власник має право на свій розсуд вчиняти щодо належного йому майна будь-які дії, що не суперечать закону, він має право використовувати своє майно для здійснення **підприємницької діяльності**. Обмеження цього права, як і умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності можуть бути передбачені тільки у випадках, зазначених законом (ст. 320 Цивільного кодексу).

Господарський кодекс України визначає підприємництво як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних та соціальних результатів та одержання прибутку (ст. 42). Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом.

Отже, підприємництво є логічним продуктом реалізації права приватної власності з метою одержання прибутку. Проте ця власність може використовуватися не тільки для мети підприємництва, але й для благодійництва, особистого споживання послуг і товарів фізичними особами тощо.

Роль приватної власності у розвитку підприємництва. Очевидно, що приватна власність відіграє виключно важливу роль у розвитку підприємництва. В їх взаємовідносинах існує певний взаємозв'язок, своєрідний **закон з'єднаних судин**: чим більш розвинутою і захищеною є приватна власність, тим більш розвинутим і захищеним є підприємництво. І навпаки, чим менш виразна роль приватної власності в економічному житті суспільства, тим менш розвинутим є підприємництво.

Відомо, що скасування державою приватної власності, як це було у колишньому СРСР та деяких інших соціалістичних країнах, призвело до офіційної заборони зайняття нею та адміністративно-кримінального переслідування підприємницької діяльності. Це також є ще одним доказом на користь тісного взаємозв'язку між приватною власністю і підприємництвом: бо якщо держава скасовує одне, то одночасно вона забороняє й друге.

Звичайно, становлення, й особливо, розвиток підприємництва залежить не тільки від стану приватної власності у державі. Хоча разом з тим у науці існували та існують концепції й теорії, які обґрунтовують розвиток ринкової економіки і підприємництва, насамперед, завдяки вирішаль-

ному впливу приватної власності та заснованого на ній приватного інтересу. Так, зокрема, класик англійської політичної економії А. Сміт ідеалізував **вільні ринки** за те, що вони завдяки приватному інтересу та конкуренції роблять економіку більш ефективною.

Однак сьогодні старі класичні теорії капіталізму XIX ст., які нерідко іменують теоріями **ринкового фундаменталізму**, піддаються політекономічною наукою серйозній критиці [11]. Однією з причин того, чому ринковий фундаменталізм втрачає свій вплив в економічній теорії та практиці, є те, що приватна власність, насамперед, у країнах Заходу втратила свій традиційний вплив на підприємництво: для започаткування власної справи особа не обов'язково повинна мати власний стартовий капітал, тому що вона може брати банківські кредити тощо.

В Україні, особливо в період масової приватизації державних підприємств, також відчувався дефіцит взаємозв'язку між приватною власністю і підприємництвом, але його причини зовсім інші, ніж у західних країнах. Прикладом цього є створення на початку 1990-х рр. акціонерних товариств, якими ставали колишні радянські підприємства. Внаслідок нерозуміння власниками акцій (а ними ставали переважно робітники і службовці цих підприємств, виховані у дусі традиційної правової культури) суті акціонерних відносин власності, нерозвинутості фондового ринку тощо, більшість вітчизняних відкритих акціонерних товариств і дотепер існують в умовах постійної кризи управління власністю, що є наслідком відсутності логічного і послідовного зв'язку між розвитком приватної власності і підприємництва [12].

Сьогодні підприємництво завдяки нетрадиційним або інноваційним формам та методам його здійснення, а також новим функціям приватної власності ніби відривається від своєї матеріальної основи - приватної власності. Але не настільки, щоб взагалі втратити з нею причинно-наслідкові зв'язки.

Високий рівень розвитку приватної власності породжує нові форми підприємницької діяльності, засновані, наприклад, на електронних носіях. Так, в Україні поряд з реальними формами цієї діяльності формуються віртуальні її форми, які набувають все більшого поширення у практиці підприємництва [1]. Це є свідченням того, що українське підприємництво намагається пристосовуватись до нових форм діяльності, поширених в Європі.

Цивільний кодекс 2003 р. вніс багато нового у правове регулювання підприємництва, яке сьогодні

годні стало одним з найважливіших факторів соціально-економічного розвитку українського суспільства та його трансформації. Ключове питання кодексу – право приватної власності, яке знайшло у ньому повне і всебічне врегулювання, служить правовим підґрунтям для подальшого розвитку підприємництва.

Це переконливо свідчить, що українське суспільство знаходиться на шляху до класичної європейської моделі суспільно-політичного та економічного розвитку. Саме такий підхід до вищезгаданих проблем характеризує сьогодні реалістичну школу права, яка успішно розвивається в Україні, в т. ч. у сфері підприємницького права. Реалістичний підхід до правових проблем приватної власності та підприємницької діяльності – одна з важливих вимог європейської інтеграції.

На практиці постійний розвиток підприємництва вимагає відповідної зміни правового регулювання відносин приватної власності. Більш складні форми підприємництва зумовлюють потребу в деталізації та конкретизації відносин приватної власності у цивільному законодавстві.

Власне це й зроблено у Цивільному кодексі України, який, в основному, узагальнив існуючу практику правового регулювання підприємництва та значно розширив повноваження суб'єктів права приватної власності у сфері підприємницької діяльності.

Моделі відносин приватної власності і підприємництва. Практично у кожній країні, яка проголошує приватну власність та розвиває підприємництво, складаються специфічні відносини між цими двома інститутами цивільного права. Причому як у політико-економічному, так і в правовому відношенні. Це дає підстави розглядати взаємовідносини цих інститутів крізь призму певних моделей [13], які відбивають їх особливості у кожній країні або групі країн.

Найбільш ліберальний характер носять відносини між приватною власністю і підприємництвом у **США**. Це пояснюється як певною традицією, так і систематичним здійсненням відповідної державної економічної політики. Для американців підприємництво є чи не основною функцією приватної власності.

Правове регулювання інститутів приватної власності та підприємництва у **СІЛА** здійснюється відповідними федеральними законами та законами штатів, серед яких особливе місце займає так званий Єдиний комерційний кодекс (ЕКК).

Цей кодекс регулює питання продажу, оренди, банківських депозитів, електронних систем проведення платежів, акредитивів, переказів, то-

варорозпорядчих документів, інвестиційних цінних паперів тощо. Він спирається на тривалу прецедентну практику, а також на новаторські підходи до правового регулювання комерційних відносин; частина цих підходів не має аналогів у світовій юридичній практиці [14].

У країнах **Європейського Союзу** взаємовідносини між приватною власністю і підприємництвом більш консервативні, ніж у **СІЛА**, хоча ступінь їх розвитку є досить високим. Для європейських приватних власників підприємництво є також доступним та ефективним засобом реалізації їх економічних цілей.

Але в європейських країнах у результаті багатовікової соціальної боротьби бідних верств приватна владність та підприємництво обтяжені соціальними та іншими завданнями. Про це також зазначається в законодавчих актах і політиці новодемократичних країн, які стали членами Європейського Союзу або готуються до вступу.

У **Росії** приватна власність певний час розвивалась фактично неконтрольовано, про що свідчать результати приватизації державної власності та поява у країні протягом одного-півтора десятиліття великої групи олігархів-мільярдерів. На розвиток приватної власності як матеріальної основи підприємництва багато росіян дивиться досить скептично, вважаючи, що чесно займатися підприємництвом у країні неможливо. Тому російська модель взаємодії приватної власності та підприємництва є суперечливою та незавершеною, що вказує на її перехідний, трансформаційний характер.

В **Україні**, яка проводила економічні перетворення у перші роки незалежності за російськими зразками, відносини між приватною власністю та підприємництвом багато у чому повторюють російський досвід. Але є надія, що після Помаранчевої революції-2004 ці відносини в Україні набудуть іншого характеру з урахуванням національних особливостей їх розвитку та європейського досвіду. По суті, ця нова тенденція веде до подолання історичного **дуалізму української приватно-правової традиції**, яка характеризується наявністю двох підходів (моделей) до питання приватної власності, заснованого на євразійській та європейській правових культурах. Перша з них характеризується непослідовністю у ставленні до поділу на приватне і публічне право, тягнє до державного патерналізму тощо [15]. Друга культура визнає економічну конкуренцію як основний важіль розвитку підприємництва, розмежовує приватне і публічне право, віддає перевагу соціально-зорієнтованому підприємництву тощо.

Очевидно, що подолання вищевказаного дуалізму повинно привести до запровадження переважно європейської моделі приватного права в Україні.

Новий Цивільний кодекс та значна частина інших актів законодавства у сфері господарської діяльності вже суттєво відрізняються від аналогічних актів російського законодавства. Це означає, що у політико-економічному та правовому відношенні відбувається процес розмежування моделей розвитку економік двох країн, а також всіх складових цих моделей, у т. ч. й взаємовідносин між підприємництвом та приватною власністю.

Останніми роками в Україні намітились певні позитивні зрушення у практиці взаємодії інститутів приватної власності та підприємництва, про що свідчить визнання України Європейським Союзом країною з ринковою економікою [16]. Зрозуміло, що українська модель цієї взаємодії ще не вийшла за межі стадії їх становлення, оскільки в умовах панування номенклатурно-олігархічної економіки приватна власність і підприємництво не можуть стати універсальними засобами реалізації права мільйонів громадян на заняття підприємницькою діяльністю.

Соціальна роль приватної власності і підприємництва. Як відомо, приватна власність зобов'язує і це є загальною нормою європейського приватного права. Ця норма також закладена в Конституції України, Цивільному кодексі та інших актах законодавства України. У свою чергу це значить, що і підприємництво повинно виконувати поряд з економічною й соціальну функцію: дбати про збільшення робочих місць, зростання рівня доходів та підвищення рівня кваліфікації працюючих тощо.

Одним словом, нарощувати соціальний капітал, який в умовах індустріального і постіндустріального розвитку має більше значення, ніж економічний капітал. Хоча в умовах безробіття, низького рівня соціального захисту значної частини українців це зробити, зрозуміло, непросто. Але вже з'явилося явище, яке активно підтримується громадською думкою і має назву «соціальне підприємництво». Воно стосується участі

капіталу у розв'язанні соціальних проблем.

Треба віддати належне українським підприємцям у тому, що вони розуміють значення соціальної функції приватної власності, моральних відносин між власниками та робітниками. На думку Голови Ради національної безпеки і оборони України, Президента Українського союзу промисловців і підприємців А. Кінаха, «в Україні є велика кількість бізнесменів, які розуміють важливість балансу між мораллю та прибутком, приватним і суспільним інтересом» [17]. На практиці навіть ідеально створені цивільно-правові передумови для розвитку підприємництва не можуть спрацювати, якщо не буде відповідного духовного і суб'єктивного фактора, тобто певної підприємницької етики та осіб, які цієї етики дотримуються. Як відомо, згідно із вченням М. Вебера, економічний прогрес капіталізму - це проблема не стільки господарсько-фінансова, скільки етична. Це та інші питання веберівської теорії є надзвичайно актуальними для українського суспільства і воно їх активно обговорює [18].

Соціально-психологічні та етичні проблеми переходу до ринкової економіки для більшості українців, які дотримуються традиційної правової культури, є чи не найважчими. Колись відомий поет і дисидент В. Стус сказав, що українці за радянських часів були нацією сержантів. Сержанти, які не знали ні права приватної власності, ні вільного підприємництва, ринкової економіки збудувати не могли.

Тому сьогодні, на нашу думку, перед українцями стоїть історичне завдання стати нацією приватних власників та менеджерів, які зможуть прискорити економічний і соціальний прогрес, підвищити якість товарів і послуг для населення, завоювати світові ринки тощо. Крім того, розвивати національну економіку на ринкових засадах неможливо без активного включення України в систему світових господарських зв'язків. Це тим більш важливо, що українське суспільство стоїть перед викликами індустріального і постіндустріального розвитку, який вимагає переходу до високоефективного управління сферою економічного життя [19].

1. Про це, напр., див.: Політико-правове регулювання підприємництва в Україні: теорія і практика. Монографія / Авт. кол.: Варналій З. С., Кампо В. М., Мазур І. І., Миронюк Г. А. та ін. / За ред. Варналія З. С., Кампо В. М.-К.: Знання України, 2005.- С 72-120.
2. Див.: Розвиток підприємницької діяльності і реалізація прав власності в Україні та демократичні перетворення.- «Больові точки» української демократії. Україна 2002.- К., 2002.- С 50-54.
3. Див.: Стороженко А. Згода ефективніша за суперечку // День, 8 грудня 2005, № 227.- С 5.

4. Див.: Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 року «Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні» та від 28 жовтня 2005 року «Про заходи щодо утворення гарантій та підвищення ефективності захисту права власності в Україні» від 24 листопада 2005 року № 1648/2005 // Юридичний вісник України. Правовий календар, № 49, 10-16 грудня 2005 р.- С. 3.
5. Див.: Сорос профінансує «Верховенство права» // Юридичний вісник України, 12-18 листопада 2005 р, № 45.- С 2.

6. Див.: Початок нового етапу судової реформи // Юридичний вісник України, 18-24 лютого 2006 р., № 7.- С. 3.
7. Детальніше про основні етапи розвитку законодавства України про право власності громадян, напр., див.: Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: Монографія.- К.: Вентурі, 1996.- С. 3-97.
8. Про це, напр., див.: Теньков С. Коментар фахівця. Що і як регулює Господарський кодекс України? // Юридичний вісник України. Інформаційно-правовий банк, 27 грудня 2003 р. - 2 січня 2004 р.- С. 29-32.
9. Див.: Попов Ю. Поняття права господарського відання в рішенні іноземного суду // Українське комерційне право, 2004, № 5.- С. 25.
10. Див.: Знаменський Г. Не повторювати помилки минулого // Юридичний вісник України, 31 грудня 2005 р., - 6 січня 2006 р., № 52.- С. 12.
11. Див.: СтігліцДж. Реванш науки над ринковим фундаменталізмом // День, № 231, 14 грудня 2003 р.- С. 4.
12. Див.: Ніколаєва Т. Колективний розум // Юридичний вісник України, 21-27 лютого 2004 р., № 8.- С.7.
13. Про моделювання у підприємстві, напр., див.: Селиванов А. Проблеми моделювання і прогнозування розвитку підприємництва в Україні // Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 1 / Редкол. Костицький В. В. (голов, ред.) та ін.- К.: Інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 1999.- С. 85-89.
14. Дт.-Ларін М. Єдиний комерційний кодекс // Юридичний вісник України, 9-6 травня 2003 р.- С. 11.
15. Див.: Харитонов Є. Українська традиція приватного права: між Сходом і Заходом // Вісник Академії правових наук України, 2002, № 4 (19).- С. 19-33.
16. Див.: Ринковий статус - офіційно // Урядовий кур'єр, 24 грудня 2005 р., № 246 (3159).- С. 1.
17. Треба завжди дотримуватися балансу між мораллю та прибутком, приватним і суспільним інтересом. Актуальне інтерв'ю // Голос України, № 75 (3575), 23 квітня 2005 р.- С. 3.
18. Див. Сюдюков І. Українське мислення і дух капіталізму. Перечитуючи Макса Вебера // День, № 9, 18 січня 2003 р.- С. 5.
19. Звернення Президента України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр, 10 лютого 2006 року, № 28.- С. 2.

G. Volyanska

THE DEVELOPMENT OF PRIVATE PROPERTY LAW AND ENTREPRENEURSHIP IN THE CONTEXT OF EUROINTEGRATION OF UKRAINE

This article is dedicated to the questions of private property and entrepreneurship as important factors of eurointegration process in Ukraine. It shows the role of private property as an essential precondition of development of entrepreneurship, analyses different models of interaction between private property and entrepreneurship and their social functions.